

Національна академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

СТРАТЕГІЇ МЕМУАРНОЇ
ТА МАНДРІВНОЇ
ЛІТЕРАТУР
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
ХХ СТОЛІТТЯ

Львів 2020

УДК 821.161.2-94-992(447.8)"185/194"
С83

Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини ХІХ - першої половини ХХ століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

Колективна монографія присвячена оповідним тенденціям мемуарної і мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. Автори розглянули, як західноукраїнські письменники у відповідному часі сприймали дійсність в її життєвих і культурних виявах та представляли цю дійсність у своїх творах. Також розглянуто питання теорії мемуарного й мандрівного жанрів, формування ідентичності, поетики тексту. Для гуманітаріїв і всіх, хто цікавиться літературою спогадів та подорожей.

*Рекомендовано Вченою радою Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України 28 травня 2020 р.*

Рецензенти:

Корнійчук В. С. - докт. філол. наук, проф. кафедри української літератури Львівського національного університету імені Івана Франка
Сінченко О. Д. - канд. філол. наук, доц. кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка

ISBN 978-966-02-9359-5

ОЛЕНА ЮФЕРЕВА

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО «ЛИСТИ З ЧУЖИНИ»

Книга Ярослава Окуневського «Листи з чужини» не просто про вояж через східні країни і міста, зумовлений професійними обов'язками медика Австро-Угорського флоту. Це – експедиція на межу зіткнення з іншим світом – прагнення пізнати орієнтальне суспільство, створити прискіпливий опис його життя, для більшості сучасників автора невідомого й закритого. Оповідач зіставляє, класифікує, робить узагальнення, доволі широкі й інколи повчальні. Соціальні відносини стають центром авторської уваги, що зумовлює топографію тревелогу. Мандри адмірала пролягають Африкою, Близьким Сходом, країнами Азії – всі ці регіони, за поняттями епохи, – частина Орієнту. Декілька нарисів присвячено європейським містам, але й тут виникають орієнтальні мотиви.

Провідна ідея розвідки полягає в тому, що Окуневський у «Листах з чужини» витворив уявну/«імагінативну» топографію. Власне, терміном «імагінативна географія» або «топографія», з урахуванням дослідницьких висновків із цього питання, позначаються фантазійні візії іншого, його картографування та подолання¹; простір проєкцій бажання, культурної пам'яті, що конструюється за вимогами певних галузей знання²; цей термін легітимізує універсальний репрезентативний дискурс, риторичні стратегії, тропи та фігури³. Отже, аналізуючи тревелог Окуневського, доцільно відштовхуватися від того соціокультурного, історичного контексту, який визначив авторське бачення та моделювання іншого. Використовуючи сучасні постколоніальні студії, зосереджуся на таких питаннях: як автор інтерпретує європейську «цивілізацію» та її вплив на розвиток Сходу; якими засобами (де)конструює колоніальні метафори; чому конфліктують імперський та «локальний» наративи у тревелозі.

Юрій Кочубей східні подорожі Окуневського відносить до лінії ходінь і паломництв, знайомство з якими унаочнює текст подорожі⁴.

Справді, існують присутні причини співвіднесення твору з цією традицією, особливо ж в аспекті міфологізації простору. Проте аналіз нарративних стратегій та способів конструювання образу іншого спрямовує пошук спорідненості з європейським подорожнім контекстом. Наративна позиція «Листів із чужини» збігається із традицією «вчених» подорожей, що склалася в Західній Європі наприкінці XVIII ст. навколо східного арелу: «Мандрівник – той дослідник, який має знання і достатньо повноважень, щоб судити й робити авторитетні зауваження щодо інших людей та культур»⁵. Окрім цієї ознаки, треба згадати й інші значимі риси «Листів», які також зближують із «вченими» подорожами: гео-історичне підґрунтя осмислення «іншого», дистанціювання як стратегія спостереження, – засади артикульованого «правдивого» й об'єктивного викладу, за якими легко вгадуються колоніальні доктрини орієнтальної занедбаності, відсталості, мовчазливості.

Сучасні дослідники подорожі Окуневського висловлюють слушну думку щодо того, що раціоналізованість, забезпечуючи фактографічність, детальність географічних зауваг, чіткість ландшафтних описів, широту історико-політичних екскурсів, – провідна властивість тревелогу. Проте, якщо зазирнути глибше, стає очевидним, що раціональна настанова спостережень та їх фіксації – лише початкова точка формування багатозарової колоніальної подорожі. Імагологічне прочитання тревелога дозволяє розкрити особливості, які показують винятковість документа серед численних подорожніх нотаток і звітів європейців кінця XIX – початку XX ст. Треба говорити про те, що на традиційному тлі розгортаються найзмістовніші парадокси в оцінках та судженнях, перемикання ідентичнісних ролей, аксіологічні зсуви в міфічні простори, опертя на гетеротопійні метафори. Щобільше, кожен із зазначених акцентів вирізняється невизначеністю і плинністю, які буквально роз'їдають об'єктивність та зовнішню дистанційованість оформлення спостережень. Ідеться насамперед про амбівалентність європейського/орієнтального, центрального/периферійного, минулого/теперішнього. Можна було б зауважити, що такі опозиції теж були типовими для колоніального тревелогу порубіжжя, якби не вплив третього компонента – витвору «зони контакту» (М. Л. Пратт (M. L. Pratt)), котра виступила чинником динамізації образів іншого й самоусвідомлення подорожнього.

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

Окуневський створює своєрідний «розвідницький» наратив, і в цьому визначенні можна погодитись із Тарасом Прохаськом⁶, але в дещо зміненому розумінні: на позір ширий та уважний подорожній приховує, уявляє, переозначає. Намагаючись окреслити лінії перетину європейського та орієнтального, він фіксує результати вторгнення – створення гібридного простору, який не піддається спогляданню через один об'єктив. Неоднорідним постає сприйняття «іншого», орієнтала, як і «своєго», європейця. Те, наскільки складно авторові втримати єдність ідеологічної позиції, свідчить суперечливість багатьох інтерпретацій, образів, що залишилося непоміченим у дослідженнях цієї книжки.

Європейський контекст орієнтальної подорожі

Образ європейця не монолітний, як і не є однозначним ставлення Окуневського до тенденцій європейського розвитку. Уславлення європейської культури в різних утіленнях – від повсякденного до політичного – зіштовхується з тим, що ми б назвали сьогодні євроскепсисом. Видозмінюється не тільки зображення європейської людини в різних просторових координатах (орієнтальному і «своєму»), а й оцінка «європейської цивілізації» – одного з контроверсійних питань подорожі Окуневського. Наратор ніби грає подвійну роль, виступаючи одночасно і «європейцем», і «іншим».

В одній із робіт, присвячених подорожі Окуневського, стверджено: «Погляд нашого мандрівника є виразно україноцентричним»⁷. Навряд чи цю думку можна прийняти беззастережно. На заваді стають частотні авторські формули, які чітко вказують на орієнтири сприйняття: «європейське око», «ми європейці», «нам, гордим, цивілізованим європейцям». Євроцентризм виявить себе найпоплідовніше в репрезентації орієнтального світу, але про це далі. Якщо на Сході оповідач декларує свою належність до європейського, то під час перебування в конкретних європейських країнах наратор дистанціюється через іронію або критику. Подорож південними європейськими країнами, які відкривають перший том «Листів», відрізняє те, що Бернхард Вальденфельс (Bernhard Waldenfels) називає «плюралізацією чужості»⁸. Тут, на периферії Європи, ідея європейської спільноти, «ми-єдності» доволі плінна. Авторська оптика налаштовується до сприйняття «інакшості»: що ближче пересувається подорожній до кордону між Західним світом

і Східним, то виразніше проступають орієнтальні паралелі як маркери «очуження».

Європейськість Окуневський концептуалізує як інституційний «порядок», збалансовані й симетричні пропорції в устрої публічного буття, в архітектурі, поведінці. Своєрідною тінню упізнаних форм концепту *Європа*, щодо яких оповідач завжди відгукується енергійно, схвально, стають міркування про те, що вибір країнами європейського шляху розвитку призводить до нейтралізації альтернатив, зокрема через порушення зв'язку з минулим. Такий процес спричиняє авторське занепокоєння, наприклад, у Чорногорії. Уважно розглядаючи реформи країни 1885 р., її перебудови на лад європейських держав, вислуховуючи думки місцевих, він реагує більш ніж стримано. Уже в першому нарисі виявляється сумнів, навіть внутрішній спротив уніфікації, яку несе зростання впливу «цивілізації»; уніфікації, нездатної зруйнувати ерархію між різними країнами або зупинити розшарування соціуму в самій країні. Пізніше, в Єгипті, коли автор відчує «різноманіття» іншого світу, він згадає і про загрози, які несе йому Європа, зокрема розчинення у «все рівняючій європейській культурі зо своєю нівелюючою модою»⁹.

Збачаючи зовнішній вимір змін у Чорногорії, Окуневський проводить паралель із Румунією, яка «хотіла зараз по оголошенню своєї самостійності вискочити на рівень культурних держав, завела армію, флоту, парламент, міністрів і префектів поліції, а мужик лишився мимо того в варварстві, хоч платить за ту цивілізацію високі податки»¹⁰. Крім соціального пояснення невдач європеїзації, автор посилює свої позиції дуальним конструктором минулого/сучасного в його традиційній семантиці: старовинність – прекрасна, теперішність – морально й соціально недосконала. Дуальний принцип мислення наскрізний у тревелозі, він діятиме і в Італії, і в Греції, і в Єгипті, і в Туреччині. Показово, що цю думку в нарисі провадить «земляк» – типологічний персонаж подорожі, який є прийомом авторського самоусунення. Транслюючи думки й відчуття автора, «очорногорений» земляк ставить важливі запитання: «... перебуває тепер Чорногора небезпечно кризу. Старовина руйнується і пропадає. Гомеричні типи старих юнаків-чорногорців щезають, але чи та молодіж, що їде за границю культуризуватись, чи вона заступить старину добре? От питання, велике питання! ... Але чи Чорногора порішить его в свою користь і чи новочасні порядки будуть ліпші від давніх патріархальних?»¹¹.

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

Конфлікт минулого й теперішнього стає джерелом впливу уявних категорій. Реальність не виправдовує очікувань подорожнього, посилює його відчуження. У Сицилії він не бачить «римської самосвідомості мужеської» та «краси жіночої часів медичейських та венеціанських»¹². У Греції шукає елліністичної краси і сили¹³, але не знаходить її. В Іспанії та Італії наратор не може відволіктися від відчуття театралізованості, неприродності, фальшивої поведінки, метонімічно вираженої в образі уніформ і костюмів, які асоціюються з карнавалом. Парадна італійська уніформа нагадує йому африканського генерала «із пір'ям страуса на голові». В Іспанії топос одягу, «бундючної» уніформи, карикатурних церковних уборів узгоджується з національним характером: «Однак борони Господи брати усе, що говорить іспанець за шири монету. Се все фраза. Іспанець любить показатися, заблищати, хоть би навіть і брехнею»¹⁴. Негативна забарвленість у сприйнятті «штучності» соціальної поведінки демонструється у притаманний для Окуневського спосіб оцінки – зниженням по шкалі «цивілізованості». Значить, «цивілізація» для нього виявляється в розумному балансі, дії раціональних принципів соціальної системи.

Від Італії до кордонів із Туреччиною рівень неприйняття тільки зростає. У Греції відчуття несправжності посилюється. Імагінативні орієнтири «класичного минулого», образи Еллади не впізнаються. Країна втрачає знаки «свого» простору, впускаючи знаки чужого: європейське витісняється орієнтальним. Нарис грецького суспільства, його представників, утворюється з риторичних моделей, визначальних для орієнтальної частини подорожі. Грек тільки прикидається європейським джентльменом, і повсюдно автор бачить вираження «не-європейськості», яке його дратує: «Усюде, де чоловік поверне ся, крик, гамір, шваркотня. Тут говорять – ні, не говорять, а кричать усі і враз, а розмахують руками й ногами, як би хотіли битись»¹⁵. Порівняємо, для прикладу, модель опису турка, яка майже повністю дублює спосіб зображення грецького світу: «Я дивуюсь – бо се в-перше я вступив на землю турецьку. Се Турки?!.. Я-ж собі представляв їх сидячими повагом за своєю люлькою та за чорною кавою... А тут така суятня, крик, гармидер!»¹⁶.

Зниження відбувається тенденційно, через соціальні критерії, як-от професійні. До прикладу, грек – «торгаш»: торгівля як орієнтальний знак у східному світі трансформується в метафору базару,

з яким ототожнюється весь східний світ. Оповідач спостерігає бруд у помешканнях, брак «всякої пропорції, порядку і стилю»¹⁷. Культурна несамостійність, нецілісність – провідний критерій орієнтальності: «Тут пересаджено європейську “культуру” сиріч зіпсуते на ще гірший – домородний грецький ґрунт»¹⁸.

Нарешті, «порядок» подорожній здобуде в межах англійського домінування на східних територіях. Англієць – «енергичний, витревалий, робучий, безвзглядний, ... усюди вміє устроїтись практично і добре, в будь-якій боротьбі “виходить побідником”»¹⁹. Англієць для Окуневського – «новомодний *civis Romanus*»²⁰, і це вельми промовиста характеристика. Укоріненість ідеї європейської цивілізації, її унікальності та єдності, у минулому, в ідеалізованих епохах греків і римлян, на думку Джона Егню (John Agnew), стала підґрунтям для бінарного географічного мислення та імаґинативного механізму підміни просторових відмінностей історичними²¹. Цілком зрозуміло, чого шукав у Греції європеєць Окуневський, зрозумілий і ступінь його розчарування, що викликав дуже емоційну реакцію: «В душі постає певного рода раздвоєне, котре погодити тяжко»²². Але далі у тревелозі інтуїція проблемності «європейської цивілізації», духу новацій, яких вона вимагає і впровадження яких примарне, стане інтенсивнішою. Та пошук рішення цієї дилеми формує сильні змістові імпульси.

Своє бачення автор висловлює чіткіше, коли міркує про долю «європейства» в межах рідного простору, згадуючи про враження від весільного походу коломийських міщан із деревцем, сватами й старосвітськими піснями. Руські «європейці» мусять знайти «переходовий», «щасливий» міст між звичаями та новою культурою²³. Образ «міст», на мій погляд, – головна метафора твору, певна ідеальна точка в ціннісному сенсі. Невипадково аксіологічні уявлення символізуються через такий лімінальний просторовий образ, враховуючи прагнення зазирнути за межі біполярної схеми, недовіра до якої починає драматично посилюватися.

Риторика орієнтального Іншого

Окуневський за освітою, посадою, соціальним статусом – частина імперської системи. Так, він здатен критично ставитися до певних процесів, що відбуваються в її межах та поза ними, але складно заперечити і той факт, що провідні ідеї своєї епохи, якими наснажувалися імперські підходи та стратегії, вплинули на його

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

світосприйняття. Це вже відзначили дослідники: «У “Листах з чужини” чути відлуння тодішніх геополітичних ідей: про розширення життєвого простору як закономірний наслідок зміцнення держави, протистояння морських і континентальних держав чи, іншими словами, хартленду й римленду, талласократії й теллурократії, або, в сучасних термінах, атлантизму і євразійства, уявлення про старі й молоді народи, яке випливає з розуміння держави як організму»²⁴. Зустріч з «іншим» інтегрує ці ідеї в єдину парадигму, з якої виростають численні орієнтальні образи й мотиви.

Відволікаючись від розлогих політичних та історичних екскурсів, Окуневський хоче показати повсякденне життя східних країн. Він дуже уважно придивляється до вуличної торгівлі, облаштування форм дозвілля, архітектури міст, одягу й публічної поведінки містян, до стосунків між ними та європейцями. В описі явищ, із якими культурні й інтелектуальні зв'язки подорожнього стають найслабшими, висуваються загальні властивості, сконцентровані на відмінностях між східним і західним. Вони виливаються в текстуальні формули, повторюваність яких підказує напрям моделювання дійсності. Перш ніж наратор сформулює власну оцінку еволюційного стану свого об'єкта вивчення, він зосередиться на прискіпливому огляді шкіри, зубів, волосся, стегон (якщо це жінка).

Орієнталізм, в одному зі значень, які сформулював Едвард Саїд (Edward Saïd), – спосіб думки, що опирається на онтологічну й епістемологічну відмінність між Сходом і Заходом. Відповідно до ознак орієнталізму та його текстуалізації, які описав Саїд, у тревелозі Окуневського простежуються головні для цього явища концепти.

По-перше, орієнтальна «мовчанка». Саїд наводить приклад, що став уже хрестоматійним: Гюстав Флобер (Gustave Flaubert) у подорожі на Схід говорить про Кучук Гарем, формуючи еротичний образ східної жінки. Дистанція, яку тримає європеець відносно конкретної людини зі сходу, дозволяє йому описувати її відповідно до власних уявлень або упереджень. У тревелозі Окуневського «інший» завжди «мовчить»: те, що він думає, переживає, яким є, оповідачеві відомо апріорі. Автор окреслює характеристики коптів, арабів, негрів, але ніколи не згадує випадків контакту, у якому могли б ці характеристики виявитися. Наприклад, копти – «дуже слабкі потомки своїх великих предків», християнізованих тубільців,

«уперті, скриті і завзяті»²⁵. Але з чого народилася така думка, що стало її джерелом, невідомо, адже на цьому викладі уриваються.

По-друге, занепад і регрес як ознаки орієнтального суспільства. До прикладу, у заувагах про Туреччину стисло повідомляє про те, що колись це був квітучий край, але зараз рільництво, промисел, урожайність, господарство, культура «занедбані», «мало розвигіт», «підупали», «стоять низко»²⁶. Турецьке передмістя – «образ застою, сну кромішного, лінивства і гнили»²⁷.

В інших регіонах Сходу Окуневський простежує подібні тенденції: Китай не розвивається «при тамішнім способі управи»²⁸. Марокканський край – консервативний; як наслідок – земля занедбана, гірництво не розвивається, дороги биті, комунікації здійснюються на старий лад²⁹.

Висновок набуває тотального виміру: сучасний Схід у соціальному, економічному, культурному планах безпорадний, розбалансований, відсталий. Якщо і є якась хороша ознака, то вона пов'язана зі славним минулим. Проте й воно вступає в опозицію до сьогодення, у якому всі культурні здобутки загублено. Наприклад, оповідач, захоплено розповідаючи історію давнього Мемфіса, констатує, що тепер і сліду його не залишилося – тільки кладовище та піраміди в Гізе. Потрібно зазначити, що обидва просторових знаки виникають не випадково, і до їхнього змісту я звернуся в останній частині.

По-третє, орієнтальна неповноцінність. Серед традиційних прийомів створення образу іншого в «Листах з чужини» – унаочнення рис, які, з європейського погляду, сигналізували про маргінальність, низьку культурну оцінку: жіночність, оголеність, поганий запах. Показово, що арабські високопосадовці, з якими зустрічається автор у межах дипломатичної служби, вирізняються саме такими якостями. Наприклад, у Тангері подорожній відвідує прийом у паші, молодого чоловіка, чистого «типа арабського», але «вже залитого м'яким, жіночим товщем»³⁰. Під час зустрічі зі султаном Саїд Каліф Бен Саїдом наратор теж концентрує увагу на зовнішньому вигляді, описуючи його кафтан, тюрбан, пояс, але «європейське око» вразило «голі ноги его султанського величства»³¹. Тіло стає семіотичним кодом у складній системі соціальних ролей. Отже, беземоційно зафіксовані деталі символізують неповноту політичного «тіла» Орієнту.

Але в тексті наявне ще одне значення оголення: тіла ніби зливаються в юрбу, хаотичну й неконтрольовану, що спричиняє тривогу

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

подорожнього, а в Калькуті навіть огиду: «Я з роду не був мізантропом... Однак у Калькуті я зненавидів людей. Тут тисне ся і глотить ся ціла оргія нагого тіла...»³².

Візуальні сигнали у тревелозі домінують, але треба відзначити більшу гостроту відчуття інакшості через поганий запах. Направду, слабе піклування про гігієнічний стан, бідність могли спричинити таке сприйняття в реальності. Однак семіотичність запаху посилює тавтологічні повтори семантичної пари галасу–смороду. У цьому контексті запах – це складник архетипної ситуації, пов'язаної зі символізацією безладу соціального простору: «А китайська дільниця? – Улички вузьенькі, криві, з дірами, що не то ногу на них звихнути, а й вязи скрутити можна. Вечером освітлення нема ніякого. Гноївки всюда. Смірід скажений. І крик, і гамір, і сморід, голі жебраки»³³; «Тамільський базар: крик, гамір і сморід»³⁴. Зрештою, запах стає «маркером» расових відмінностей. Йдеться про найменш цивілізовану расу – негроїдну. Його запах проникає в усі речі, робить побут «невиносимим»³⁵.

По-четверте, фізіологічно-моральні класифікації. Саїд вважає класифікації людей і природи на типи четвертим елементом створення орієнталістських структур поряд з експансією, історичною конфронтацією та порозумінням³⁶. Класифікації, що як метод конструювання набирають обертів у XVIII ст., мають свідчити про раціоналізований дослідницький підхід до спостережень. Тому, як пише Саїд, в орієнталіста з'являється авторитет чільного знавця Сходу, право описувати його, адже він володіє обґрунтованими засобами й термінами.

У тревелозі Окуневського класифікація типів орієнтала чітка і струнка. Араб підіймається на вищий ступінь, порівняно з іншими орієнталами. Наприклад, мешканці Бейрута, азіати за походженням, «не такі “орієнтали”», як турки. Це – «тип людей гарний, високий, мушкулистий, лице меркантине, стать горда, постава показує почуте людської гідності. Нема тої замлілості, йак у Турківі, або підлої хитрості, як у Греків»³⁷. Араб вирізняється позитивними якостями, зокрема гостинністю, гордістю. Незважаючи на те, що араби хитрі та проворні, вони розвинуті краще за індійця і негра. Разом із тим відчують, що інша раса – «цікавійша», «беззгляднійша»³⁸ – їх скоро потіснить. Отже, хто очолює класифікаційну єрархію, цілком зрозуміло.

Сомалійці – голі, веселі, білозубі – це перехідна категорія між семітами та неграми³⁹. Подібно до Флобера, автор еротизує сомалійок, акцентуючи на «широчезних» стегнах і палких очах, котрі, як нараторові здається, закликають чоловіка: «... *suivez moi jeune homme*» («Ідіть за мною, юначе» (фр.)). Такий спосіб репрезентації орієнтальної жінки, що урівнює красу, показану з «фізіологічного» боку, з легкодоступністю, поширюється й на турецьких жінок, яких «приголубити може той, хто захоче»⁴⁰; і на суагельських, перед чарами яких не можуть встояти європейці.

Опис фізичних особливостей негрів подано найбільш деталізовано: «... присадкуваті, костисті, мускулісті, із низьким чолом, вистаючими зубами та грубими та м'ясистими губами»⁴¹. Вони витривалі, веселі, постійно співають і танцюють. Це – раса «безжурна» і «дитиняча» по складу розуму. Оповідач «чув» від інших європейців, що невольникам-неграм в арабських панів «безпечніше» і «ліпше», ніж у кочових племенах. Для Окуневського вони настільки слабкі й нерозвинуті, що їхня доля в міжрасовому протистоянні, на думку схвильованого автора, майже вирішена. Поки європейцям вигідно використовувати силу негрів, які більш адаптовані до клімату та місцевості. Але що буде далі, коли негр стане «злишнім»? Наратор не сумнівається, що європеець не зупиниться перед реалізацією своїх планів. «Сила по стороні європейців»⁴². Проте цей висновок у дусі дарвінізму не звучить переможно й оптимістично.

Європейська зверхність колоніальної доби не оминула Окуневського, тревелог якого зібрав класичні орієнтальні підходи у знецінюванні мешканців Сходу. Так, біла людина – хижак, але вона виконує свою роботу до поступу та цивілізації, як і кожний нарід, що, виконавши свої завдання, має зійти з історичної арени. Ідеї, які поділяє автор, наприкінці ХІХ ст. вважалися передовим науковим знанням. Здається, інтелектуальну атмосферу своєї епохи Окуневський передав послідовно й детально, і коли б на цьому він і зупинився, то «Листи з чужини» стали б ще однією пам'яткою колоніалізму. Але натомість він сіє зерна, з яких виростають протиріччя; намагається передати відчуття, яких не може визначити настільки ж чітко, як ті, що вже давно були наперед визначені європейською традицією, і він тільки підбирає їх, ідучи Сходом. Так виникають обриси «третього» простору.

Картографія Орієнту: міфологізація, гетеротопія, третій простір

Наративне конструювання просторових образів Сходу у тревелозі Окуневського перебуває під впливом традиційних метафор, витоки яких сягають паломництв і ходінь. Попри те, що наукове мислення Нового часу змінило переживання географічного простору, як пише Юрій Лотман (Юрий Лотман), у сучасній свідомості він залишається сферою семіотичного моделювання⁴³. Отже, географія Сходу «Листів з чужини» підпорядковується ціннісним критеріям, які виходять із дуалізму порядку, мається на увазі європейського, і хаосу – орієнтального. Наратор переноситься в міфологізований простір, організовуючи його за архетипними моделями: упізнавані ознаки локусу формують образи гармонійності та впорядкованості. Автор називає такі місця «раєм», який протиставляється гучному, метушливому незнайомому світу – «пеклу». Те, що він знаходиться в «нечистому» місці, унаочнюється згадками про брудні вулиці й будівлі місцевих – як у Єгипті або Китаї. Очевидно, що перед нами уявні конструкції: оповідач не уточнює деталей свого візиту до помешкань, не описує конкретних предметів, що могло б надати більшої переконливості картині. Він ніби бачить поселення здалека, з вікна поїзда, наприклад, під час подорожі Єгиптом. Одні й ті самі характеристики, завдяки схематичності та узагальненості, повторюються в різних частинах Орієнту майже без змін, стираючи відмінності між його представниками, традиціями, побутом. Впадають в око символічні паралелі між оселями орієнталів та загрозливими місцями, де панує пропасниця, а за воротами починається дикий ліс з екзотичними тваринами, де темно і смеріди. Оселі ототожнюються з могилами, як у випадку зі селом феллахів – «могилою гною і бруду»⁴⁴.

Райський, тобто європеїзований, простір відтворюється через архетип «саду»–«парку», як, наприклад, у Гонгконгу: «Цілий острів то один парк, а в тім парку гарні асфальти політі алеї – просто рай»⁴⁵. Натомість орієнтальні локуси, де панує не європейський, а місцевий лад, провокують в наратора пекельні видіння. Він бачить галасливий натовп, що перебуває в самому багні: «Крізь високі ворота в'їхали ми у місто в дільницю китайську. Кругом нас гамір, крик, клекіт. Товпа китайців аж кишить. Серед болота, гною і нехари суєтит нарід: і торгує, і продає, і кричить – чисте пекло»⁴⁶.

Прострові репрезентації, як бачимо, – це також проекції колоніального дискурсу. Проте на біполярну географічну схему накладається й інша модель, яка виходить із досвіду діалогу з іншим. Третій шлях постає з прогалин у тканині орієнтального дискурсу. Теми й мотиви, які засвідчують появу зон перетину протилежних явищ, суперечать імперським нарративним схемам. Третій компонент зумовлює криза «цілого» або втрата цілого як істини: «Як Ціле сприймають те, що не є Цілим. Так побачена ідея Цілого є критичною ідеєю, яка відрізняє буття від видимості й те, що є, виводить за його власні межі аж до узгодження його з Цілим, тобто із самим собою»⁴⁷. Вальденфельс продовжує, що коли зникає сила уяви цього універсального, у нашому випадку йдеться про універсальну ідею європейського, «загальний порядок поділяється на багато порядків, життєсвіт розпадається на життєсвіти та життєві форми; порядок потрапляє у сутінки»⁴⁸. Перше, що впадає в око в цьому контексті, це зміна способу конструювання уявного простору в тексті подорожі. Освоєння таких імагінативних місць, які Мішель Фуко (Michel Foucault) називав гетеротопією, елімінує бінарну структуру бачення.

Схід постає гетеротопією у тревелозі тому, що це простір зустрічі різних культур, простір гетерохронії – розриву лінійного плину часу⁴⁹. «Що в Орієнті значить час?»⁵⁰, – запитує оповідач. Тут не працюють американське прагматичне розуміння «час – це гроші» («*time is money*»), натомість усі процеси неспішні – все «поволеньки, повагом, як подобає вірному ісповідникови пророка»⁵¹. Та водночас це – простір якогось шаленого ритму, який так утомлює подорожнього. Оповідач ніби бачить сучасне і минуле в одній площині як простір відставання й випередження відповідно.

Згадаємо просторові маркери, які показує нам наратор, коли вперше прибуває на Схід (нарис «Спомини з Туреччини»): базар, купіль, дім паші. Гетерогенність, поєднання «в одному реальному місці кількох просторів, кількох сторін, які самі по собі несумісні»⁵², багатофункційність – ознаки гетеротопії, притаманні орієнтальному базару не тільки в турецькому місті Смирні, а й в інших містах Сходу. Це – місце, яке приголомшує наратора галасом, натовпом, сумбурністю. Тут і торгують, і готують їжу, і їдять. Співіснування людей та тварин, різних рас та мов у подорожнього формує враження вавилонського стовпотворіння – класичної гетеротопії.

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

Купіль оповідач відносить до явищ і релігійних, і гігієнічних. Як знак очищення, вона виникає в нарисі перед входом у дім паші й символізує ритуальний жест, що дозволяє вхід в інший простір. Саме тут під час омовіння він уперше бачить фантазію про запорожців, яка частково повертатиметься до нього в різних куточках східного простору: видіння віків слави, козаків Сагайдачного, Дорошенка.

Дім паші має всі ознаки місця трансгресії. Оповідач відзначає поєднання європейських складників культури зі східними, котрі відображають перехідний стан ідентичності паші, який не може, а можливо, й не хоче стати європейцем, але мусить наслідувати ознаки чужої культури. Отже, подорожній бачить меблі французькі, але забруднені. Паша «силуєсь бути ввічливим на лад європейський, – тільки се ему не дуже то удає ся»⁵³.

Ознаки гетеротопії має також східний ландшафт. Перше знайомство з Аденом послідовно формує кризову гетеротопійність. Контрастний суворий ландшафт перетворює географічний простір на ілюзорний: «Чорні скали, подерті, потріскані, знимають ся з моря просто у небосклони. Розлад між чорною тінию глибоких розпуклин а ясно освітлених місяцем вершків розбуджував фантастичні, опірові видіння»⁵⁴. Далі природна гетеротопія зливається зі сакралізованим простором: Аден – межа між пеклом і раєм, її знак – могила Каїна. Зрештою, через пристань, лімінальний топос, на поганих конях їде подорожній до міста.

Просторові образи у тревелозі виплітаються з різних типів гетеротопій, породжуючи багатозарову символічну реальність. Вони постають перед поглядом суб'єкта у протилежних якостях: порожнім/повним, статичним/динамічним, мертвим/живим. Ось, наприклад, один із маршрутів сомалійської прогулянки: шлях до оази, півострів, пуша, море. Оповідач, перебуваючи на межі різних просторових рівнів, стає своєрідною точкою тяжіння: «З одного боку верблюди – з другого новомодний корабель... З одного боку пуша, символ смерті – з другого море, вимощений шлях для усього світа, де кипить живе, де йде культура»⁵⁵.

Книга Окуневського рясніє гетеротопіями: театри, кладовища, оази, музеї, сучасні автори мегаполіси, створені європейцями на азійських територіях (наприклад, Сінгапур, Гонконг із фронтірними етнічними гетеротопіями – окремими районами для європейців та місцевих). Це цікава тема, досі не висвітлена дослідниками, але я б

хотіла зосередитися на тому, що через гетеротопійність проходить визначальна проблема тревелогу – пошук медіації.

Утворення варіативного проміжного простору, який від нарису до нарису вибудовується в «Листах з чужини», відштовхується від гібридних форм. Гомі Бгабга (Homi Bhabha), простежуючи процеси формування «третього» простору через взаємообмін європейської та східної культур, окреслює риси гібридної ідентичності, зокрема мімікрію, яка репрезентує іронічний компроміс між візіями домінування і підпорядкування⁵⁶. У Ярослава Окуневського такий іронічний модус поширюється передусім на опис вестиментарних форм культури. У нарисі «Вечір в Індіях» він зображує одяг принца Магараджі та його дружини, «тоалету на-пів індійську, на-пів європейську»⁵⁷. Обом – незручно, вважає подорожній, і йому смішно.

Бгабга уточнює, що амбівалентність мімікрії не просто розриває дискурс, але трансформується у «невизначеність», яка фіксує «частковість» («майже такий самий, але не зовсім» (*almost the same, but not quite*)) присутності колоніального суб'єкта⁵⁸. У тревелозі «Листи з чужини» зовнішнє наслідування «європейськості» редукує саму цю ідею, призводить до її сутнісних викривлень. На Сході вона набуває більш спотворених форм, що можна простежити в історії Гамеда, своєрідного арабського пікаро. Він пробув значний час у Європі, «граючи усякі ролі»⁵⁹, та навчився «способу» європейського: пити вино, ганьбити свою африканську рідню, бути «урвитеlem та злодієм». Гамед – гібридна персона, «медіатор»: повернувшись на рідні терени, він опановує нову роль – «драгомана», перекладача.

«Частковість» простежується і в соціальних формах, які народилися тут, на Сході, під впливом європейців. Пересадження однієї традиції на ґрунт іншої культури не викликає в автора захоплення і в європейських країнах. В Африці ж «гібридні» форми культури одержують знижену оцінку, підточуючи засади колоніальної риторики. Орієнтальні опозиції, особливо ж «велич минулого»/«занепад теперішнього», використовувалися як підґрунтя для думки, що «недорозвинуті» місцеві не в змозі вийти на «цивілізований» рівень без втручання європейця. В Окуневського досить послідовно розгортаються бінарні структури, проте орієнтальна метафора постає незавершеною, «частковою». Що привнесли «горді» європейці в Єгипет, Індію, Африку? Заіржавіла й покинута європейська техніка на полях, де тепер оре предвічним плугом злиденний селянин-феллах.

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

Гібридизовані вихованці англійських місій в Африці після закінчення навчання фактично приречені: вони не можуть знайти собі місця ані серед європейців, ані серед своїх. «Образований Індієць ніколи не дійде до висшої ранги над капітана. Так то Англичане виконують в практиці принцип про висшість європейської раси»⁶⁰, – резюме, що, по суті, є деконструкцією колоніального мислення. Зрозуміло, гібридизація заторкнула і європейців. У тревелозі з'являється категорія «*halfcast*», тобто змішання з тубульцями нащадків португальців, голландців: «... тяготить на них п'ятно половинное раси і Англичане не допускають їх в своє товариство»⁶¹.

Отже, «третій простір» утворює «зону контакту», за терміном Пратт⁶². У постколоніальних дослідженнях вона охоплює процеси культурного обміну, перекладу⁶³, «дискурсивного простору діалогу»⁶⁴. Аспект метафори «перекладу» у тревелозі Окуневського виявляється найпроблемнішим у контексті імперського дискурсу: автор вдається до перекладу реалій, використовує доместикацію, проте в непередбаченому дискурсом плані.

Доместикація як перекладацька стратегія наближення «іншого» до «свого» в імперському дискурсі обертається на асиміляцію іншого заради імперської консолідації⁶⁵: де б не був представник європейського суспільства, він має почуватися як вдома, серед знайомих назв, понять, імен. Це – агресивна практика привласнення. Однак спрямування оповідача-медіатора виразно змінює імперський вектор. Окуневський реалізує власну програму «мостів» між культурами, зв'язків між західними та східними цінностями. Наприклад, замість опису єгипетських пірамід створює своєрідний переклад пам'ятки: катедральний храм у Колонії, віденський – Святого Стефана, надгробні пам'ятники над мощами Будди в Цейлоні, українські могили по степах – культурний континуум формується навколо найвищих досягнень людського духу.

Власне, стратегія доместикації найповніше розкриває ідентифікаційну сутність подорожнього. Поле її розгортання – колоніальні гетеротопії. Та, на відміну від гетеротопії Фуко, третій простір у тих властивостях, які висуває Бгабга, – простір, у якому народжується супротив⁶⁶. Доместикація в Окуневського працює не на присвоєння, а на заперечення і протест.

Їдучи Єгиптом, наратор бачить добре облаштоване кладовище полеглих з англійських військ, а поряд – «ледве запорпані» кістки

їхніх противників, воїнства Араб-паші, гасло якого: «Єгипет для Єгиптян, а не для Європейців», – не могло сподобатися англійцям⁶⁷. Покликаючись на чужий досвід, автор вказує на «своє» місце, тепер відокремлене й протиставлене європейському: «Ой, біда, біда, чайці небозі, що ввела діток при битій дорозі»⁶⁸. Із середини гетеротипної царини відбувається перекодування й народження метафори Єгипту – «битої дороги».

Із Гімалайської гетеротопії виростає діалогічний образ східного козака. Руйнуючи географічну зумовленість, образотворення виходить із позатекстової реальності в імагінативний світ, зокрема козацтва. Але процес формування уявних конструктів починається знов із перекладу. Сіккімці з одного боку Гімалайських гір належать Британській імперії, із другого – китайському правителю. Хто ж владика в цьому краї? Колись був Далай-лама, але для Окуневського та його безпосередніх читачів ця назва – лакуна. Він передає її більш знайомим поняттям, проте далеким відповідником – «папа». Теперішню ситуацію наратор перекладає трьома мовами: англійською (домінантність, мова влади), німецькою (мова нейтральності), українською (замінник сіккімської, тобто мови підкореного народу). Порівняємо: «The church and the sword rules the world»⁶⁹ – «Krummstab und Schwert beherrschen die Welt»⁷⁰ – «Пані тішуть ся, а в мужиків хребет болить»⁷¹.

Міркуючи про впливи різних культур, наратор окреслює лінії напруги, навіть протесту, на перетині яких часто виникають, за його словами, «фантазії». Отже, він усвідомлює уявність змальованих картин, наприклад, танцю тибетців на майдані, який вразив подорожнього екстазмом: «Шаблі мигкотіли і описували круги наоколо людських постатей... бубен та сурми та кобзи били щораз скоріше, войовники пустилися в присюди, вививаючи шаблями в усі боки... Та зухвалість постатей, дикість лиць, дивне освітлене виходяче із палахкотілого костра... перед моїми духовними очима виникають фантазії Козаків-Запорожців»⁷².

Окуневський репрезентує орієнтальних козаків через коди козацького міфу: зовнішні ознаки (оселедець, шаровари (араби в Тангері⁷³, сиккімці⁷⁴, тибетанці⁷⁵)), соціальний статус («голова військова»), риси характеру («отчайдушна постать», «дикість», «завзяті і зухвалі»). Метафоризація східного нижчого воїнства, його аналогії з українським козацтвом ґрунтуються на маргінальності та стихійності. Моментом

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

зіткнення образів орієнтального й українського стає діонісійське начало, чітко протиставлене європейській упорядкованості й раціональності. Пригадуючи виголошені автором пріоритети та оцінки європейського й орієнтального, цей факт вступає у прямиий конфлікт зі символами і знаками єрархічного біполярного простору у тревелозі Окуневського. Здається, чіткіше й не можна було заявити про позиції, що заторкують сам «нерв» імперського наративу, а голос оповідача стає співзвучним голосу меншин. Трансгресивність утвердження власної ідентифікації сягає самозаперечення, виходить за межі горизонтального просторового виміру. Отже, відмінності прориваються в темпоральний вимір, крізь історичну пам'ять, яка розгортається в символічному третьому просторі.

У почутих від сіккімців згадок минулого оповідач зчитує знаки української історії. Справа не тільки у її фабулі, яка ґрунтується на мотиві ошуканих сподівань і проблемі імперського утиску. Огорнення історії народу Гімалаїв у його стосунках із метрополією в непригаманну для неї, але близьку авторові, мовну тканину утворює гібридний наратив. Віцекороль проголошує універсал: «Чиню усім козакам і посполитим і кождому з осібна відомо ... Вставайте хлопці! Рятуйте державу!»⁷⁶. Очевидно, мається на увазі т. зв. війна гуркхів, або англо-непальська. Проте по-інший бік символічної межі, припустимо, можна углядіти й натяк на Хотинську битву, за декілька років після якої військо Речі Посполитої обернулося проти козацтва.

Настав мир, який сіккімською звучить на гайдамацький лад: «... тяжко жить на світі, а хочеться жити»⁷⁷. Тікаючи від поневірянь та переслідувань, сіккімці шукають захисту в «матері», королеви. Проте їх не помічено і не почуто: «Малчать... по сему бить ... У нас конституція!»⁷⁸. Лицемірство імперської системи іронічно виражається через гру перекладацьких відповідників: «*Justicia fundamentum regnorum*»⁷⁹ – «*Gerechtigkeit*»⁸⁰ – «Був собі дід Менька, мав ся злегонька, черапяна хаточка, капустана шапочка...»⁸¹. Завершальний акорд цієї історії в українському фольклорному звучанні наголошує, що концепт «справедливості», державних засад виявляється «казковою» фікцією.

Амбівалентність цивілізації змогла відчуті і мала «повноваження» висвітлювати лімінальна особистість, уродженець периферії, що волею випадку став свідком європейського поступу на самих її окраїнах. Зіткнувшись із розколом образу європейської цивілізації,

він ставить під сумнів її переваги, ідеологеми там, де відчуває зумовлену нею залежність у різних формах соціокультурного буття.

Ностальгійне місце. Замість висновків

Проте чи є в цьому тривожному гетерогенному світі місце, де б мандрівник пізнав спокій і згоду? Так, оповідач створює віртуальний простір дому, у якому на певний час позбувається своєї відчуженості. Ностальгійний наратив виникає там, де подорожній зустрічає земляка, як-от австрійського консула в Єгипті, галичанина, у будинку, в колі родини якого відчув «гармонійну цілість»⁸². А також у гетеротопійному просторі української пісні, ритуалів, уявних картин Батьківщини: «А там дома, далеко, стіл заставлений білою скатертиною. А під нею отава, а під столом сніп соломи. Усі, усі ми зіхались. Ціла родина! ... І нам усім так добре, так любо, так весело»⁸³. Ця ілюзія-згадка з'являється напередодні Різдва на кораблі в нестерпно спекотних екваторіальних водах із деревцем із пальм і пожовтілою ялинкою, яку надіслали з дому. Тільки тут він знаходить відгуки на свої справжні емоційні запити.

Простір, у якому подорожній насправді перебуває і до якого прагне, перетворює мандри на досвід життя «на межі» від повсякденного до екзистенційного сенсу. Своєрідною «прихованою відвертістю» виявляється показ плинності самоусвідомлення: і вже на горизонті починає виникати відмінність (у визначенні Бгабга, «майже такий самий, але не зовсім»), яка підриває непроникливі й монологічні ідеологічні підвалини, ускладнюючи, поліфонізуючи подорожні спогади Окуневського.

¹ Chard Ch. *Pleasure and Guilt on the Grand Tour: Travel Writing and Imaginative Geography 1600–1830*. Manchester New York: Manchester University Press, 1999. P. 10.

² Thomson C. *Travel writing*. 2d ed. New York; London: Taylor & Francis, 2011. P. 136.

³ Саїд В. Е. *Орієнталізм*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. URL: <http://edward-said.narod.ru/orientalism.htm> (дата звернення: 14.04.2020).

⁴ Кочубей Ю. М. Популяризація знань про Схід в Україні: адмірал Я. Окуневський (1860–1929) і його Подорожі на Схід. *Східний*

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

- svim* (Київ). 2016. № 1. С. 66.
- ⁵ Behdad A. The Politics of Adventure: Theories of Travel, Discourses of Power. *Travel Writing, Form, and Empire: the Poetics and Politics of Mobility* / edited by J. Kuehn and P. Smethurst. New York; London: Routledge, 2009. P. 86.
- ⁶ Прохасько Т. Адмірал з Яворова. URL: <http://firtka.if.ua/blog/view/admiral-z-avorova5527> (дата звернення: 10.03.2020).
- ⁷ Гуров О. І., Ткаченко Р. П. «Листи з чужини» Я. Окуневського: географія і геополітика. *Науковий Вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2018. Вип. 8. С. 306.
- ⁸ Вальденфельс Б. Топографія чужого: студії до феноменології Чужого. Київ: ППС-2002, С. 28.
- ⁹ Окуневський Я. Листи з чужини. Львів: Наклад А. Хойнацького, Видання Д. Лукіяновича, 1902. Т. 2. С. 25.
- ¹⁰ Окуневський Я. Листи з чужини. Чернівці: «Руська Рада», 1898. Т. 1. С. 12.
- ¹¹ Там само. С. 17.
- ¹² Там само. С. 25.
- ¹³ Там само. С. 94.
- ¹⁴ Там само. С. 58.
- ¹⁵ Там само. С. 88.
- ¹⁶ Там само. С. 128.
- ¹⁷ Там само. С. 106.
- ¹⁸ Там само. С. 89.
- ¹⁹ Там само. С. 239–240.
- ²⁰ Там само. С. 269.
- ²¹ Agnew J. Geopolitics. Re-visioning World Politics. 2d ed. New York; London: Routledge, 2003. P. 85.
- ²² Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 80.
- ²³ Там само. Т. 2. С. 83.
- ²⁴ Гуров О. І., Ткаченко Р. П. «Листи з чужини» Я. Окуневського: географія і геополітика. *Науковий Вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2018. Вип. 8. С. 304.
- ²⁵ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 27.
- ²⁶ Там само. Т. 1. С. 162–163.
- ²⁷ Там само. С. 153.
- ²⁸ Там само. С. 274.
- ²⁹ Там само. Т. 2. С. 86.
- ³⁰ Там само. С. 79.

ОЛЕНА ЮФЕРЕВА

- ³¹ Там само. С. 89.
- ³² Там само. Т. 1. С. 209.
- ³³ Там само. С. 285.
- ³⁴ Там само. С. 246.
- ³⁵ Там само. Т. 2. С. 105.
- ³⁶ Саїд В. Е. Орієнталізм. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. URL: <http://edward-said.narod.ru/orientalism.htm> (дата звернення: 14.04.2020).
- ³⁷ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 152.
- ³⁸ Там само. Т. 2. С. 93.
- ³⁹ Там само. С. 187.
- ⁴⁰ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 139.
- ⁴¹ Там само. Т. 2. С. 103–104.
- ⁴² Там само. С. 121.
- ⁴³ Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ», 2001. С. 303.
- ⁴⁴ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 14.
- ⁴⁵ Там само. Т. 1. С. 271.
- ⁴⁶ Там само. С. 293.
- ⁴⁷ Вальденфельс Б. Топографія чужого: студії до феноменології Чужого. Київ: ППС, 2002. С. 146.
- ⁴⁸ Там само. С. 149.
- ⁴⁹ Foucault M. Of Other Spaces. *Diacritics*. Baltimore; Maryland: The Johns Hopkins University Press. 1986. Vol. 16. No. 1. P. 26.
- ⁵⁰ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 9.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Foucault M. Of Other Spaces. P. 25.
- ⁵³ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 139.
- ⁵⁴ Там само. С. 181.
- ⁵⁵ Там само. С. 188.
- ⁵⁶ Bhabha K. H. The Location of Culture. New York; London: Routledge, 1994. P. 86.
- ⁵⁷ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 195.
- ⁵⁸ Bhabha K. H. The Location of Culture. P. 86.
- ⁵⁹ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 68.
- ⁶⁰ Там само. Т. 1. С. 83.
- ⁶¹ Там само. С. 239.
- ⁶² Pratt M. L. Imperial eyes: studies in travel writing and transculturation. New York; London: Routledge, 1992.

УЯВНІ СВІТИ У ТРЕВЕЛОЗІ ЯРОСЛАВА ОКУНЕВСЬКОГО...

- ⁶³ Ikaş K., Wagner G. Introduction. *Communicating in the Third Space* / edited by K. Ikaş, G. Wagner. New York; London: Routledge, 2009. P. 1–11.
- ⁶⁴ Clifford J. *Routes. Travel and translation in the late XXth century*. Cambridge, London: Harvard University Press, 1994. 408 p.
- ⁶⁵ Agnew E. Relocating Domesticity Letters from India by Lady Harriot Dufferin. *Travel Writing, Form, and Empire: the Poetics and Politics of Mobility* / edited by J. Kuehn and P. Smethurst. New York; London: Routledge, 2009. P. 96.
- ⁶⁶ Davis T. Third Spaces or Heterotopias? Recreating and Negotiating Migrant Identity Using Online Spaces. *Sociology*. 2010. Vol. 44. № 4. August. P. 663.
- ⁶⁷ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 1. С. 12.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Церква і меч управляють світом (англ.).
- ⁷⁰ Шахрай і меч керують світом (нім.).
- ⁷¹ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 207.
- ⁷² Там само. Т. 1. С. 199.
- ⁷³ Там само. Т. 2. С. 80.
- ⁷⁴ Там само. С. 208.
- ⁷⁵ Там само. Т. 1. С. 199.
- ⁷⁶ Там само. Т. 2. С. 208.
- ⁷⁷ Там само. С. 209.
- ⁷⁸ Там само. С. 211.
- ⁷⁹ Правосуддя – основа держави (лат.).
- ⁸⁰ Справедливість (нім.).
- ⁸¹ Окуневський Я. Листи з чужини. Т. 2. С. 212.
- ⁸² Там само. С. 29.
- ⁸³ Там само. С. 225.